

भारतातील दारिद्र्य : अन्न, दारिद्र्य आणि आरोग्य, शैक्षणिक उपलब्धी व राहणीमान

*** सखाराम नागोराव खुपसे**

* एम. ए. बी. एड., अर्थशास्त्र.

प्रस्तावना:

दारिद्र्य ही भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील एक प्रमुख आव्हान असून आर्थिक व सामाजीक घटकांशी निर्मित आहे. काही व्यक्ती किंवा समूहाला समाजापासून वंचित करणारा घटक म्हणून दारिद्र्याकडे पाहिले जाते. मुलभूत गरजांपासून वंचित राहणे किंवा उपलब्ध संधी

नाकारणे यामुळे समाजातील काही व्यक्ती किंवा समूह प्रवाहापासून दूर जातात. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रमावर भारत सरकारने भर दिला आहे. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी भारत सरकारने आर्थिक नियोजन, आर्थिक सुधारना, गरीबी हटाओ, यांसारखे दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम राबविले आहेत.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

दारिद्र्याचा अर्थ :

पारंपारिक अर्थानुसार दारिद्र्य म्हणजे समाजातील व्यक्ती पुरेशा उत्पन्न अभावी अन्न, वस्त्र व निवारा या मुलभूत गरजा पूर्ण करू शकत नाही, अशी स्थिती होय.

व्याख्या :

‘ज्या व्यक्तीजवळ अन्न, पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, शिक्षण इ. मुलभूत आवश्यक घटकांचा अभाव असणारी व्यक्ती म्हणजे गरिब होय.’ जो घटक, व्यक्ती अन्न, वस्त्र, निवारा या घटकांसाठी झगडत असतो. त्याला आपण दारिद्र्य असे म्हणतो अनेक काळापासून आफ्रिका आणि आशिया या खंडात दारिद्र्यचे प्रमाण जास्त प्रमाणात आढळते. या खंडातील अनेक देशांमध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक प्रमाणात आहे. २२ डिसेंबर १९९२ पासून १७ ऑक्टोबर हा दिवस

आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य निर्मुलन दिवस म्हणून घोषित केला. भारतात स्वातंत्र्य पूर्व व स्वातंत्र्योत्तर दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त होते. सध्या भारतीय दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होताना दिसत आहे. दारिद्र्याच्या संकल्पनेवर चर्चा करणारे दादा भाई नौरोजी पहिले व्यक्ती होते.

आज वर्तमान काळामध्ये औद्योगिक क्रांतीने गरीब व श्रीमंत यांच्यामध्ये फार मोठी आर्थिक दरी व आर्थिक विषमता निर्माण झाल्याचे दिसून येते. आर्थिक विषमतेमुळे निर्माण झालेली गरीबी केवळ आर्थिक स्वरूपाची न राहता सांस्कृतिक स्वरूपाची होत जाते. दारिद्र्याचे कारण मानवनिर्मित आहे. आज घडीला उत्पादनाचा स्तर, राहणीमाणाचा स्तर वाढला आहे. तरी भारतात गरीबी जास्त प्रमाणात पाहवयास मिळते. भारतीय जणता स्वातंत्र्यापासून वंचित होती तर आज गरीब

व्यक्ती किमान आवश्यक जीवनमान जगण्यापासून वंचित आहे. दारिद्र्याबरोबरच अन्न, शिक्षणाची उपलब्धता, कौशल्य आधारित शिक्षण व त्या आधारित राहणीमाण या सर्व घटकांचा परस्पर संबंध आहे.

पूर्वसाहित्याचा आढावा :

- (१) मराठवाड्यातील आदिवासी जमातीचे दारिद्र्य : सद्यस्थिती आणि समस्या, सुर्यवंशी डी.एन
- (२) दिपस्तंभ - किरण देसले (स्पर्धा परिक्षा)
- (३) लोकसत्ता पेपर

अध्यायनाचा उद्देश :

- (१) भारतीय दारिद्र्याचा सखल अभ्यास करणे.
- (२) दारिद्र्य आणि अन्न – आहार यांच्या योजनांचा अभ्यास करणे.
- (३) कौशल्य आधारित शिक्षण व योजना यांचा अभ्यास.
- (४) दारिद्र्य राहणीमान यांच्या योजनांचा अभ्यास.

अध्यायन पद्धती :

दुय्यम सामुग्रीच्या आधारावर हा लेख आहे. यात काही संदर्भग्रंथ, पुस्तके, तज्ञांचे शोध निबंध यांमधून माहिती घेतली

दारिद्र्याचे प्रकार :

सापेक्ष दारिद्र्य :

लोकसंख्येचे सरासरी उत्पन्न काढून या सरासरीपेक्षा कमी उत्पन्न असणाऱ्यांना सापेक्ष गरिब म्हणता येईल.

निरपेक्ष दारिद्र्य :

व्यक्तीला प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नातील त्याच्या किमान आवश्यक जीवनाश्यक गरजा भागत नसतील तर त्याला निरपेक्ष दारिद्र्य म्हणतात.

भारतातील दारिद्र्याचा अभ्यास :

भारतात दारिद्र्याचा अभ्यास करण्यासाठी स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर अनेक तज्ञांनी दारिद्र्याचे मोजमाप केले आहे. दारिद्र्याच्या बाबतीत अनेक तज्ञांनी आपापले विचार व्यक्त केले असले तरी त्यांच्यात एक वाक्यता नाही.

दादाभाई नौरोजी :

दादाभाई नौरोजी यांनी आपल्या १९०१ साली प्रकाशित करण्यात आलेल्या Poverty and UnBritish Rule In India या पुस्तकात भारतातील दारिद्र्य मोजण्याचा पहिला प्रयत्न केला.

त्यांनी भारताच्या वेगवेगळ्या भागासाठी १८६७-६८ च्या किमतींवर रु. १६ ते ३५ दरडोई इतकी दारिद्र्य रेषा सुचविली.

व्ही. एम. दांडेकर व निलकंठ रथ :

१९७१ साली त्यांनी लिहिलेल्या Poverty in India या पुस्तकात दारिद्र्याचा उल्लेख केलेला आहे. त्यांनी पहिल्यांदा कॅलरी उपभोगाचा निकष रेषेची जोडणी करण्याचा प्रयत्न केला.

दांडेकर रथ यांनी ग्रामीण तसेच शहरी भागासाठी प्रतिदिन २२५० कॅलरी इतकी उर्जा मिळवून देणाऱ्या अन्नावरील उपभोग खर्चाच्या आधारावर दारिद्र्य रेषेची गणना केली आहे. या नुसार त्यांनी ४१% दारिद्र्य आढळले

नियोजन आयोगाने व निती आयोगाने नेमलेल्या समित्यांनी केलेली दारिद्र्याची गणना;

डी. टी. लकडावाला १९९३ :

यांनी १९९० ला अहवाल सादर केला. त्यांनी २४०० कॅलरी ग्रामीण भागासाठी व २१०० कॅलरी शहरी भागासाठी

सांगितले त्यांनी वेगवेगळ्या राज्यासाठी वेगवेगळी दारिद्र्य रेषा सुचवली मार्च १९९७ पासून जानेवारी २०११ पर्यंत सरकारची दारिद्र्य रेषा प्रमाण मोजण्याची अधिकृत पद्धत लकडावाला पद्धतीद्वारे होती.

सुरेश तेंडूलकर तज्ज्ञगट २००९ :

नियोजन आयोगाने डिसेंबर २००५ मध्ये सुरेश तेंडूलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक तज्ज्ञ गट स्थापन केला. २००९ साली त्यांनी अहवाल सादर केला व २०११ पासून तो लागू

करण्यात आला. त्यांनी राज्यनिहाई दारिद्र्याची गणना केली व कॅलेरी निकर्षाचा वापर सोडून दिला. या तज्ञ गटाने आरोग्य व शिक्षणावरील खाजगी खर्चाचा समावेश केला. त्यांनी दारिद्र्य रेषा ग्रामीण भागासाठी प्रतिमाह ८१६ रु. तर शहरी भागासाठी प्रतिमाह १००० रु. इतकी निश्चित केली. त्यांनी १९९३-९४ ते २०११-१२ या काळात दारिद्र्याचे प्रमाण खालील तक्त्याप्रमाणे मांडली.

	Number of poor (in millions)		
Year	Rural	Urban	Total
1993-94	328.6	74.5	403.7
2004-05	326.3	80.8	407.1
2011-12	216.5	52.8	269.3

	Poverty ratio (%)		
Year	Rural	Urban	Total
1993-94	50.1	31.8	44.3
2004-05	41.8	25.7	37.2
2011-12	25.7	13.7	21.9

Source: Economic Survey 2013-14, Ministry of Finance,

सी - रंगराजन तज्ज्ञगट :

नियोजन आयोगाने तेंडूलकर पद्धतीचे परिक्षण करण्यासाठी आणि पर्यायी पद्धत सुचविण्यासाठी मे २०१२ मध्ये सी. रंगराजन यांच्या अध्यक्षतेखाली तज्ज्ञ गटाची स्थापना केली. तेंडूलकर पद्धतीचा त्याग करून जून्या लकडावाला पद्धतीचा स्विकार करण्याची शिफारस केली. स्वतंत्र अखिल भारतीय ग्रामीण व शहरी दारिद्र्य रेषा संचाची शिफारस केली. त्यांनी ग्रामीण भागासाठी २१५५ कॅलेरी प्रतिव्यक्ती प्रतिदिन व शहरी भागासाठी २०९० कॅलेरी प्रतिव्यक्ती प्रतिदिन इतका

ग्रहीत धरला त्यांनी खालील प्रमाणे आपल्या दारिद्र्याचे आकडे मांडले. त्यांनी २००९-१० साठी एकुण दारिद्र्य ३८.२% दर्शविले व ग्रामीण भागासाठी ३९.६% तर शहरी भागासाठी ३५.१% दर्शविले. सन २०११-१२ एकुण दारिद्र्य २९.५%, ग्रामीण भागासाठी ३०.९% तर शहरी भागासाठी २६.४% दर्शविले.

आपण दारिद्र्यची आकडेवारी पाहिली त्यात २०१० साली बहु आयामी दारिद्र्याची संकल्पना यु.एन.डी.पी & ऑक्सपर्ड विद्यापिठ यांनी मिळून जुलै २०१० मध्ये आणली १९९७

पासून सुरु करण्यात आलेल्या एच.पी.आय निर्देशांका ऐवजी एम.पी.आय आणला. एम.पी.आय तीन आयाम व दहा निर्देशांक यांच्या आधारावर काढला जातो.

नुकतेच निती आयोगाने २००५-०६ पासून भारताचे बहुआयामी दारिद्र्य प्रसिद्ध केले आहे. त्यात भारताचे बहुआयामी दारिद्र्य २०१३-१४ मधील २९.१७ वरून ते २०२२-२३ मध्ये ११.२८ पर्यंत लक्षणीय घटले आहे. ही घट १७.८९% गुणांची आहे.

गेल्या ९ वर्षात (२०१३-१४ ते २०२२-२३) सुमारे २४.८२ कोटी लोक बहुआयामी दारिद्र्यातून बाहेर पडले आहे. उत्तरप्रदेशची ५.९४ कोटी व बिहारची ३.७७ कोटी लोकसंख्या बाहेर पडले आहेत. व त्यानंतर मध्यप्रदेश आणि राजस्थानचा क्रमांक लागतो.

अन्नदारिद्र्य :

१९५०-५१ मध्ये अन्नधान्याचे उत्पादन ५०.८ मिलीयन होते. ते २०११ मध्ये २४४.५ मिलीयन टनावर पोहोचले २०११ मधील पाहणीनुसार भारतात प्रथिनाचा दरडोई वापर ६० ग्राम प्रतिदिन होता. चिनमध्ये ४०७.२ ग्राम तर अमेरिकेत १०९.२ ग्राम प्रतिदिन दरडोई प्रथिनांची उपलब्धता आहे.

भारत सरकारने काही योजना तयार केल्या आहे. त्या लक्षित गटाला अन्न, पोषण मिळून येतात.

राष्ट्रीय मध्यान्ह आहार योजना :

सर्वप्रथम १९२५ मध्ये मद्रास महापालिकेने शाळांमधील मागास मुलांसाठी मध्यान्ह आहार कार्यक्रम सुरु केला. शाळेतील पोषणस्तर वाढ करण्यासाठी १५ ऑगस्ट १९९५ मध्ये मध्यान्ह आहार योजना सुरु करण्यात आली प्रतिदिन ३०० कॅलरी व ८ ते १२ प्रथिने इतका आहार समाविष्ट होता.

अन्न सुरक्षा कायदा २०१३ :

१० सप्टेंबर २०१३ला राष्ट्रीय सुरक्षा कायदा संमत करण्यात आला ५ जुलै पासून हा कायदा लागू करण्यात आला. देशातील कुटुंबांपैकी ६७ कुटुंबे (ग्रामीण क्षेत्रातून ७५% आणि शहरी क्षेत्रातून ५०% कुटुंबे) आग्रक्रम म्हणून योजन्यात आली निवडलेल्या आग्रक्रम कुटुंबांना ३ प्रतिकिलो दराने तांदूळ, २ रुपये प्रतिकिलो दराने गहू आणि १ रु. प्रतिकिलो दराने भरडधान्य एकुण पाच किलो प्रतिव्यक्ती प्रतिमाह अन्नधान्य देण्याची करतुद या कायद्याने करण्यात आली.

शिक्षण :

दारिद्र्य निर्मुलनांबरोबरच शिक्षणाची गरज ही महत्त्वाची गरज आहे. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षण क्षेत्रात खुप मोठे बदल होत गेले. त्यात अनेक आयोगाची निर्मिती करून शिक्षण क्षेत्रात बदल घडविला. त्यात शिक्षण आयोग (कोठारी आयोग) १९६४-६६, पहिली राष्ट्रीय शिक्षण १९६८, ४२वी घटना दु. या नुसार बदल झाली, दुसरे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९८६ राष्ट्रीय शिक्षण धोरण कृती आराखडा १९९२, ८६वी घटना दुरुस्ती २००२ त्याने राज्यघटनेच्या भाग III मध्ये २१A उपकलम जोडण्यात आले. त्यात ६ ते १४ वर्ष वयोगटातील सर्व बालकांना मोफत सक्तीचे शिक्षणाची तरतुद करण्यात आली. शिक्षण हे समाधान कारक व समानतेच्या दर्जेचे असेल. शिक्षण हे पोपटपंची नसुन हे कौशल्य आधारीत असले पाहिजे. भारत हा तरुणांचा देश आहे. इथे कौशल्य आधारीत शिक्षण झाले पाहिजे. यासाठी भारत सरकारने शिक्षणाबरोबर कौशल्य आधारित योजना सुरु केल्या.

दिनदयाल उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना :

ही योजना २५ डिसेंबर २०१४ ला DDU-GKY मध्ये सुरू करण्यात आली. १५ ते ३५ वयोगटातील ग्रामीण तरुणामधील कौशल्य विकसित करणे व त्यांची उत्पादक क्षमता वाढवीणे आणि रोजगार मिळवून देणे. याअंगत हिमायत, उमीद, रोशनी, परवान या योजना चालवल्या जातात.

प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना :

१५ जुलै २०१५ पासून PMKVY योजना कौशल्य विकास व व्यावसायिक मंत्रालयामार्फत सुरू करण्यात आली. ही योजना तरुणांना उद्योगपूरक कौशल्याचे प्रशिक्षण देणे व कौशल्य प्रमाणपत्र देणे, अकुशल तरुणांना कुशल बनविणे या योजनेचा उद्देश आहे.

आरोग्य :

अन्न शिक्षणाबरोबर मानवाला चांगल्या आरोग्याची गरज आहे. दारिद्र्याचे प्रमाण वाढले की मानवी आरोग्याच्या बाबी उदभवतात. त्यात आरोग्यात बिघाड व त्यावर होणारा खर्च परवडणारा नसतो. मानवी आरोग्या बरोबर मातामृत्यु, बालमृत्यु, बालकाचे पोषण हे सर्व घटक गरिबीशी संबंधीत आहे. भारत सरकारने पूर्वी व सध्या काही आरोग्य योजना सुरू केल्या आहेत.

राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रम १९५३, राष्ट्रीय आरोग्य क्षयरोग निर्मुलन कार्यक्रम १९९७, राष्ट्रीय देवीरोग निर्मुलन कार्यक्रम १९६२.

वैश्विक लसीकरण कार्यक्रम १९७७ :

WHO च्या प्रयत्नाने १९७८ मध्ये विश्वस्थरीय लसीकरण निर्मुलन कार्यक्रम सुरू करण्यात आला.

पल्स पोलिओ कार्यक्रम १९९५ :

मिशन इन्द्रधनुष्य २५ डिसेंबर २०१४ रोजी वैश्विक लसिकरणाची पातळी गाठण्याच्या उद्देशाने मिशन इन्द्रधनुष्याची घोषणा करण्यात आली.

राष्ट्रीय आरोग्य धोरण १९८३ :

जागतीक स्तरावर होत असलेल्या सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्रातील सुधारणांना विचारात घेऊन भारताच्या आरोग्य सुधारणा करण्यात आला. राष्ट्रीय आरोग्य धोरण २००२, राष्ट्रीय आरोग्य धोरण २००७ भारत सरकारकडून ही आरोग्य धोरण मांडण्यात आली.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान २००५ :

१२ एप्रिल २००५ ला राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सुरू करण्यात आले. त्याचे उद्देश गुणवत्तापूर्वक आरोग्य सेवा देणे, आरोग्य यंत्रणेतील व सेवेतील त्रुटी दूर करणे, आरोग्य क्षेत्रातील विकेंद्रीकरण सुकर करणे, आरोग्य व्यवस्थापनात पंचायत राज यंत्रणेला सहभागी करून घेणे, त्यासाठी पंचायत राज यंत्रणेच्या क्षमतेत वाढ करणे, आंतरक्षेत्रीय सम्मिलन घडवून आणणे, पेयजल, स्वच्छता, शिक्षण, पोषण, सामाजिक व लैंगिक समावेशनासाठी प्रयत्न करणे, अंगणवाडी स्तरावर ग्राम आरोग्य, स्वच्छता आणि पोषण दिन साजरा करणे.

आयुष्यमान भारत २०१८-१९ :

२०१८ मधील सुरू करण्यात आलेली. एक महत्वाची आरोग्य विमा योजना जी. प्रधानमंत्री जनआरोग्य योजना (पी.एम.जे.ए.वाय) म्हणुन ओळखली जाते. या योजनेचा उद्देश गरिब व मेहनती लोकांना गुणवत्ता पूर्ण आरोग्याच्या सोईसुविधा मिळवून देणे व परवडण्याजोगे उपचारासाठी

आर्थिक पाठबळ देणे. या योजनेअंतर्गत ५ लाख रुपयांपर्यंत आरोग्य कव्हर पात्र कुटुंबांना मिळतो.

प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना :

ही योजना सगातील सर्वात मोठी आरोग्य योजना आहे. या योजनेचे उद्देश आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत वर्गातील व्यक्तीला आरोग्य सेवा सुरळीत व चांगल्या दर्जाची आरोग्य सेवा पुरविते. भारत कार्डच्या आधारावर ५ लाख रुपया पर्यंत आरोग्य कव्हर मिळते. ज्यामध्ये गंभीर आजारावर उपचार केला जाऊ शकतो.

ही योजना ग्रामीण व शहरी भागातील कुटुंबांसाठी आहे. भारत सरकारने १०.७५ कोटी कुटुंबाचे उद्दिष्ट ठेवली आहे.

राहणीमान :

दारिद्र्याचा मानवाचा राहणीमानावर परिणाम पडत असतो. राहणीमानासाठी व्यक्तीच्या आर्थिक बाजूचा विचार होतो मानवी जीवनात अन्न आरोग्याबरोबर राहणीमानाचा उच्च दर्जा असला पाहिजे.

राहणीमानात वीज, स्वयंपाकाचे इंधन, स्वच्छता, निवारा, पेयजल, मालमत्ता, बँक खाते याचा विचार केला जातो. त्या या घटकांच्या आधारावर राहणीमान आधारले आहे. या सोईसुविधा किती प्रमाणात आहे. हे पाहिले जाते आजच्या काळात चांगल्या अन्न आरोग्याबरोबर चांगल्या राहणीमानाची गरज भासत आहे. UNDP ने सुद्धा MPI निर्देशांकात चांगल्या राहणीमानाचा उल्लेख केला आहे.

भारतीय लोकांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी भारत सरकारने काही योजना आणल्या आहेत त्या माध्यमातून भारतीय लोकांचे राहणीमानाचा दर्जा सुधारत आहे. काही निर्देशांकाच्या आधारावर असे दिसून आले आहे.

राहणीमानाचा दर्जा उंचवण्यासाठी काही योजना सुरू करण्यात आलेल्या आहेत.

प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना :

भारत सरकारने सन २०१६ मध्ये ही योजना सुरू केली आहे. या योजनेद्वारे भारतातील दारिद्र्य रेषेखाली असणाऱ्या ५ कोटी महिलांना LPG Gas जोडण्यात येणार आहे. स्वयंपाकासाठी आरोग्यदायी इंधन पुरविणे, महिलांचे सक्षमिकरण व त्यांच्या आरोग्याची निगा राखणे.

प्रधानमंत्री आवास योजना :

प्रत्येकाला पक्के घर असावे या उद्देशाने प्रधान मंत्री आवास योजना सुरू करण्यात आली. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, निम्न आणि मध्यम उत्पन्न गटांना परवडणारे घर मिळविण्यासाठी अनुदान व कर्ज दिले जाते.

भारत सरकारकडून भारतातील जनतेला अन्न आरोग्य व कौशल्य आधारित शिक्षण व राहणीमानाचा दर्जा सुधारविण्यासाठी अनेक योजनांची सुरुवात करण्यात आली.

निष्कर्ष :

भारतातील प्रत्येक व्यक्तींना सकस आहार व उत्तम दर्जाचा आरोग्याची कमतरता भासत आहे. त्याच बरोबर कौशल्य आधारित शिक्षणाची गरज आहे. हे खूप प्रमाणात कमतरता आहे व कौशल्य आधारित रोजगार उपलब्ध नाहीत त्यामुळे दारिद्र्य व आरोग्य यांचा राहणीमानावर परिणाम पडत आहे. MPI निर्देशांकानुसार भारतात बऱ्यापैकी लोक दारिद्र्याखाली जीवन जगत आहेत. दारिद्र्यातून बाहेर येण्यासाठी शासन व नागरिक यांनी एकत्रीत प्रयत्न केले पाहिजे.

संदर्भ :

- (१) *Economics*, - डॉ. किरण जी. देसले – I (स्पर्धापरिक्षा)
- (२) *Development* – डॉ. किरण जी. देसले – II (स्पर्धापरिक्षा)
- (३) भारतीय अर्थव्यवस्था – रंजन कोळंबे (स्पर्धापरिक्षा)
- (४) www.google.com

Cite This Article:

खुपसे स. ना. (2025). भारतातील दारिद्र्य : अन्न, दारिद्र्य आणि आरोग्य, शैक्षणिक उपलब्धी व राहणीमान. In *Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal*: Vol. XIV (Number I, pp. 53–59) Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16486065>